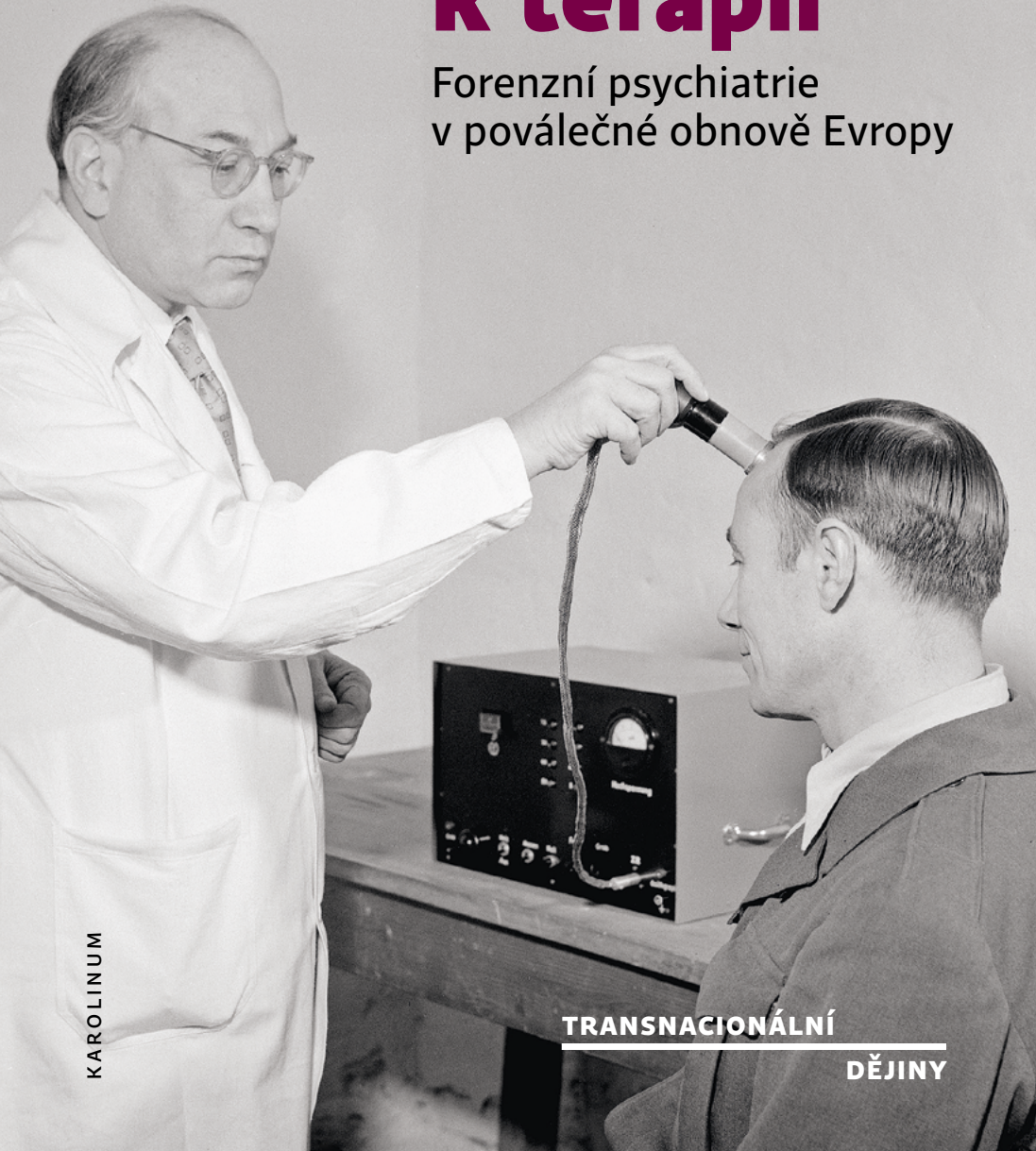

Jakub Střelec

Od trestu k terapii

Forezní psychiatrie
v poválečné obnově Evropy

KAROLINUM

TRANSNACIONÁLNÍ

DĚJINY

Od trestu k terapii

Forenzní psychiatrie v poválečné obnově Evropy

Jakub Střelec

Recenzovali:

PhDr. Adéla Gjuričová, Ph.D.

Prof. Dr. Volker Zimmermann

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2026

Edici Transnacionální dějiny řídí Ota Konrád

Obálka, grafická úprava a sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Redakce Tereza Knotová

První vydání

Tato kniha vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR, č. 22-19382S,
řešeném na Institutu mezinárodních studií FSV UK.

© Univerzita Karlova, 2026

© Jakub Střelec, 2026

Cover photo © ÖNB/Wien US 9928/5 (AKH Wien)

ISBN 978-80-246-6019-6

ISBN 978-80-246-6067-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování /7

Úvod /9

1. Trestní právo a odpovědnost pachatelů s duševní poruchou /31

Část I. Násilí a kriminalita v psychiatrickém vědění /45

2. Dlouhé stíny minulosti: forenzní psychiatrie v poválečném Německu /47

2.1 „Vznětliví psychopaté“ a poranění mozku /51

2.2 Nové směry, staré problémy? Debata o agresí, člověku a nacistické minulosti /62

3. Třída, mozek a psychopaté: československá psychiatrie mezi stalinismem a destalinizací /72

3.1 „Dialektika organismu s prostředím“ v československé soudní psychiatrii /77

3.2 Recidiva a „agresivní psychopaté“ jako nový problém socialistické společnosti /89

4. Sociální stát, spravedlnost a rehabilitace: forenzní psychiatrie v poválečné Británii /101

4.1 Delikventní chování, mánie a deprese: psychiatrie a kriminalita v Británii v druhé polovině čtyřicátých a v padesátých letech /104

4.2 Osobnost pachatele jako předmět měření a testování: britská psychiatrie v šedesátých letech /114

5. „Člověk se však liší od zvířat tím, že je vrahem.“ Násilí a krize evropské modernity /119

Část II. Násilná kriminalita před soudem /129

6. Rozpad rodinných vazeb po válce. Válečná zkušenost a fyzické násilí v rodině ve forenzní psychiatrii a trestních řízeních /131

7. Bída, společnost nebo deprese? Vražda novorozeného dítěte ve forenzní psychiatrii a trestním právu /153

8. „Domnívám se, že by neškodilo trochu tu morálku utáhnout.“
Sexuální vrazi mezi trestem, léčbou a medializací /174

9. „Je to dívka s normální inteligencí, ale primitivní kulturou.“

Etnicita a kriminalita v poválečné psychiatrii /195

Nerovnoměrné cesty poválečné modernizace /215

Prameny /221

Literatura /233

Poděkování

Tato publikace vznikla původně jako disertační práce, kterou jsem obhájil v roce 2023 v oboru Moderních dějin na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Rád bych proto poděkoval všem, kteří mě během výzkumu i psaní podporovali.

Poděkování patří Rudolfu Kučerovi, mému školiteli, za dlouhodobou a systematickou podporu. Vážím si jeho pravidelných konzultací i podrobných a podnětných komentářů k jednotlivým verzím rukopisu. Zvláštní poděkování si zaslouží také Ota Konrád, s nímž jsem vedl četné diskuse o roli násilí v poválečných společnostech a jejich obnově. Tyto rozhovory ovlivnily směřování mého výzkumu a později se promítly i do dalších badatelských aktivit.

Poděkovat bych chtěl také oběma recenzentům rukopisu, Adéle Gjuričové a Volkeru Zimmermannovi, přesně pojmenovali části textu vyžadující zpřesnění a upozornili na problematická místa, která bylo třeba přepracovat.

Během celé doby výzkumu jsem mohl práci rozebírat s kolegy a kolegyněmi z různých institucí, jejich cenných rad a komentářů si vážím. Zmínit bych chtěl především Vítězslava Sommera nebo Jana Veveru. Děkuji také všem kolegům a kolegyním z Institutu mezinárodních studií FSV UK a Francouzského ústavu pro výzkum ve společenských a humanitních vědách (CEFRES), kde jsem měl možnost působit.

Bez podpory zaměstnanců archivů a knihoven, ať už v České republice nebo zahraničí, by tato práce stěží vznikla. Ve všech případech jsem se setkal s profesionálním přístupem a ochotou. Podobně důležitou roli sehrály i workshopy, konference nebo semináře, kterých jsem se účastnil a které mi poskytly důležitou zpětnou vazbu.

Děkuji nakladatelství Karolinum za rozhodnutí tuto práci vydat, stejně jako redaktorce Tereze Knotové za pečlivé čtení rukopisu a cenné redakční komentáře.

Tato práce byla podpořena Grantovou agenturou ČR, č. projektu 22-19382S, a Ediční komisí FSV UK. Vybrané části této práce byly publikovány.

Úvod

Známý polský spisovatel sci-fi Stanisław Lem vydal v roce 1961 román, ve kterém se pilot jménem Hal Bregg vrací po vesmírné misi zpět na Zemi.¹ Vlivem dilatace času znamenalo deset let strávených ve vesmíru více než sto let doma. Po návratu však čeká Hala Bregga kulturní šok, na Zemi vznikla nová utopická společnost. Kromě toho, že lidé už díky vědeckotechnickému rozvoji materiálně nestrádají, přestaly existovat války, zločin nebo násilí. Celá populace totiž podstupuje v útlém věku lékařský zákrok – tzv. betrizaci. Ta spočívá v aplikaci speciálních enzymů, jež potlačují agresivní sklony a násilné chování u jednotlivců. Hal Bregg, který nebyl betrizovaný, se tak stal cizincem na vlastní planetě. Zákrok nejde totiž podstoupit zpětně v dospělém věku. Lidé se na něj dívají jako na barbara z dávných časů, který nedokáže ovládat své pudy a chování. „Nejsem přece šelma,“ přesvědčuje v rozhovoru dívku jménem Nais, když se zhrozila zjištění, že Hal Bregg nebyl betrizovaný.²

Lem v tomto románu zpracoval charakteristická témata vědeckofantastického žánru šedesátých let spojená s cestováním do vesmíru a rozvojem vědy a techniky, zároveň se ale v tomto částečně dystopickém textu zaměřil i na otázky sociálního inženýrství, vlivu vědeckého myšlení na řízení společnosti a původu násilí u člověka. Nebylo náhodou, že si Lem vybral zrovna tento námět. Po skončení druhé světové války, v důsledku které si velká část obyvatelstva prošla válečnou nebo násilnou zkušeností, ať už na frontě, v zázemí, nebo v pracovních a zajateckých táborech, v čase neustále přítomné hrozby možného atomového konfliktu mezi oběma soupeřícími stranami studené války, se mnozí odborníci v oblasti duševního zdraví a lidského chování cítili zodpovědní

1) Stanisław Lem: *Návrat z hvězd*, Praha 1962.

2) S. Lem: *Návrat z hvězd*, s. 21.

za další vývoj společnosti. V roce 1948, v období první berlínské krize, se v Londýně uskutečnila první konference Mezinárodní federace pro duševní zdraví (World Federation for Mental Health), v rámci které byla role psychiatrů a dalších expertů na duševní zdraví formulována jako zásadní pro další směřování společnosti v nadcházejících letech. Na konferenci se řešily problémy jako „agrese v dětském vývoji“, „vina“ nebo „duševní zdraví a světové občanství“.³ Psychiatři, psychologové a další experti začali hovořit o „plasticitě“ lidského chování, které by mohlo být „modifikováno“ za účelem mírumilovnějšího společenského vývoje. Velmi podobně se ve své přednášce z roku 1946 vyjádřil předseda Světové zdravotnické organizace psychiatr George Brock Chisholm: „Spolu s dalšími vědami musí psychiatrie nyní rozhodnout, jaká bude nejbližší budoucnost lidské rasy. Nikdo jiný to nemůže udělat. A to je hlavní zodpovědnost psychiatrie.“⁴ Přesvědčení, že lidské chování lze „modifikovat“, nebylo doménou pouze západní psychiatrie. Ačkoliv v trochu jiné podobě a s jinými konotacemi byla i v komunistických diktaturách ve střední a východní Evropě a v Sovětském svazu víra v možnosti aktivně formovat člověka součástí ideologického kánonu.⁵ Angažovanost v poválečné obnově, stejně jako obavy ze „zesurování“ společnosti vlivem válečné zkušenosti spojovala experty na obou stranách železné opony. Otázky spojené s původem lidské agresivity a násilí se navíc vynořily znovu, snad ještě závažnější, tváří tvář narůstajícímu zbraňovému arzenálu soupeřících velmocí a v souvislosti s proměnami

3) World Federation for Mental Health, Proceedings 1948. *International Congress on Mental Health. Volume I. History, Development and Organisation*, London 1948, s. 47–50. Konference se jako jeden z členů organizačního výboru účastnil i československý psychiatr Jaroslav Stuchlík.

4) George Brock Chisholm: The Reestablishment of Peacetime Society, in: *The Psychiatry of Enduring Peace and Social Progress*, ed. G. B. Chisholm, New York 1947, s. 11.

5) Claire Shaw – Anna Toropova (ed.): *Technologies of Mind and Body in the Soviet Union and the Eastern Bloc*, London 2023. Formování „nového socialistického člověka“ v Československu viz Denisa Nečasová: *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*. Brno 2018.

modernizačního projektu na konci šedesátých a začátku sedmdesátých let.⁶

V této knize se zabývám vlivem expertního vědění psychiatrů a psychologů na utváření společnosti po druhé světové válce. Studium toho, jak psychiatři a psychologové vysvětlovali, definovali a posuzovali fyzické násilí⁷ jakožto extrémní formy lidského chování, může poukázat na širší kulturní a politické souvislosti chápání člověka v různých projektech poválečné modernizace. Zaměřuji se především na individuální fyzické násilí ve formě trestných činů (zvláště pak vraždy, pokusy o vraždu nebo těžká ublížení na zdraví) a jeho chápání a posuzování ze strany forenzních psychiatrů, psychologů a dalších expertů v Československu, západním Německu a Velké Británii mezi lety 1945 až 1970.⁸ Jak psychiatři a psychologové vysvětlovali příčiny násilného chování v Československu, západním Německu a Velké Británii a jak bylo individuální násilí tematizováno ve vztahu k proměnám poválečných modernizačních projektů? V jakých souvislostech a do jaké míry měla válečná zkušenost pachatelů význam v posuzování násilné kriminality ze strany psychiatrů v trestních řízeních? Jak se do posudků a forenzně psychiatrického vědění promítala dobová mentalita, sociální postavení nebo etnicita pachatelů? Jakým

6) Steven Pinker: *The Better Angels of our Nature. Why Violence has Declined*, London 2011, s. 107.

7) Současná lékařská věda rozlišuje mezi agresí, která je chápána jako fyziologická odpověď směřující k přežití organismu v přírodě, a násilným chováním, které označuje patologickou agresi s cílem záměrně někoho fyzicky poškodit. Viz Jan Vevera – Martin Černý: „Zvládání agitovanosti a násilného chování“, *Psychiatrie pro praxi* 12, č. 2 (. 2011), s. 69. Neurologie a psychiatrie navíc poukazují na význam biochemických procesů v mozku u vzniku násilného chování. Sociální psychiatrie naopak zdůrazňuje roli okolností a situací, jež mají za následek spuštění násilného chování, stejně tak roli dehumanizace a anonymizace obětí. Srov. Jan Volavka: *The Neurobiology of Violence. Neuropsychiatry* 3, č. 11 (. 1999), s. 307–317; Philip Zimbardo: *Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*. Praha 2014, s.262–276.

8) Zatímco pojem „forenzní“ psychiatrie se ustálil především v anglofonních zemích, v českém prostředí se často používá ekvivalent „soudní psychiatrie“. V tomto textu budu používat oba pojmy jako synonyma, i když lze poukázat na drobné významové rozdíly v jejich pojmání (forenzní psychiatrie jako širší obor zabývající se i prevencí a predikcí kriminality, soudní psychiatrie úzce definovaná jako znalecká činnost u soudu).

způsobem přistupovala forenzní psychiatrie a trestněprávní aparáty k násilnému kriminálnímu chování v jednotlivých státech a lze hovořit o podobnostech nebo rozdílech napříč železnou oponou?

Komparace Československa, západního Německa a Velké Británie umožňuje nejen studovat přístup k násilné kriminalitě v různých kontextech obnovy a modernizace, ale také zkoumat výše uvedené otázky jako společný problém různých poválečných společností, a tím nabídnout na dějiny po roce 1945 jiný pohled, než je obvyklé soupeření dvou izolovaných bloků. A to i s vědomím toho, že se jednotlivé státy vydaly odlišnými cestami poválečného vývoje a často sledovaly i jiné cíle. Zároveň představovaly tyto země ve dvou poválečných dekadách vrcholné průmyslové společnosti, jež kladly důraz na robustní sociální politiku, plánování a víru v možnosti racionálně organizovat společnost a stát na základě odborného vědění.⁹ Dalším důležitým společným aspektem jejich vývoje po roce 1945 byl rozchod s předválečnou etapou a snaha vybudovat nový společenský systém. Porovnání přes železnou oponu však neznamená popření specifického vývoje jednotlivých zemí ani znehodnocení utrpení lidí, kteří strádali pod komunistickou diktaturou, jde spíše o pokus zkoumat dějiny poválečné Evropy v jednom celku a zapojit do něj i československý případ.

Československo bylo během války okupované, následně se zařadilo mezi vítěze, a poté se stalo součástí bloku komunistických států ve východní Evropě. Poválečná léta tak byla ve znamení národní čistoty a následného budování komunistické diktatury, které doprovázelo jak rušení soukromého vlastnictví, násilná přeměna společnosti a perzekuce, tak víra v budoucnost.¹⁰ Spolková repub-

9) James C. Scott: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven 1998, s. 4–5.

10) K dějinám poválečného Československa výběrově např. Lenka Kalinová: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby. K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*, Praha 2004; Peter Heumos: *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví! Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*, Praha 2006; Karel Kaplan: *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968: společnost a moc*, Brno 2008; Jakub Rákosník: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010; Jan Rychlík, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha 2020.

lika Německo zase představovala zemi ve válce poraženou, jejíž města byla z velké části srovnána se zemí. K formujícím poválečným charakteristikám nově vzniklého státu patřily vypořádávání se s nacistickou minulostí a zkušeností bezprostředního násilí, ale i úspěšný příběh hospodářského zázraku a „westernizace“ země.¹¹ Poslední jmenovaná země, Spojené království,¹² patřila k vítězným mocnostem, válkou bylo velmi poškozené, ale přímou zkušenost okupace nebo fronty na svém území nemělo. I poválečná britská společnost si však prošla zásadními změnami, ať už se jednalo o budování sociálního státu, znárodnění průmyslu, nebo proces dekolonizace.¹³

Z hlediska časového vymezení se zaměřuji na „poválečné“ období, které lze definovat obecněji jako dvě dekády vývoje po druhé světové válce a které skončilo na přelomu šedesátých a počátku sedmdesátých let. Tato poválečná léta, charakteristická obnovou, sociálními reformami, hospodářskou integrací, ale i studenovělečným konfliktem a budováním komunistických diktatur, bývají chápána jako samostatné období i v současné literatuře zabývající se dějinami 20. století.¹⁴ Přelom šedesátých a sedmdesátých let chápu jako další milník a symbolický konec této éry. Ať už se

11) Ke konceptu „amerikanizace“ nebo „westernizace“ Německa viz Anselm Doering-Manteuffel: *Wie westlich sind die Deutschen? Amerikanisierung und Westernisierung im 20. Jahrhundert*, Göttingen 1999. Z novější literatury Bernhard Dietz – Christopher Neumaier – Andreas Rödder: *Gab es den Wertewandel? Neue Forschungen zum gesellschaftlich-kulturellen Wandel seit den 1960er Jahren*, Oldenbourg 2014. K dějinám SRN výběrově např. Ulrich Herbert: *Wandlungsprozesse in Westdeutschland. Belastung, Integration, Liberalisierung, 1945–1980*, Göttingen 2002; Konrad Jarausch: *After Hitler: Recivilizing Germans, 1945–1995*, Oxford 2008; Ulrich Herbert: *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, München 2014.

12) Vzhledem k historickému a politickému vývoji na britských ostrovech se primárně zaměřuji na Anglii a Wales.

13) K dějinám poválečné Británie výběrově např. David Dutton: *British Politics Since 1945: The Rise, Fall and Rebirth of Consensus*, London 1996; Kenneth O. Morgan: *Britain since 1945. The People's Peace*, Oxford 2001; Brian Harrison: *Seeking a Role: The United Kingdom 1951–1970*, Oxford 2009.

14) Konrad Jarausch: *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century*, Princeton 2015, s. 399–587. Srov. Eric Hobsbawm: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*, London 1995, s. 257–287; Tony Judt: *Poválečná Evropa. Její historie od roku 1945*, Praha 2017, s. 13–244, 245–655.

jednalo o neúspěšné revoluce roku 1968, ropnou krizi na počátku let sedmdesátých nebo vyčerpání poválečného konsenzu. Vývoj států sovětského bloku se nesl ve znamení stalinizace a sovětizace na přelomu čtyřicátých a padesátých let, a to s důrazem na těžký průmysl, zbrojení a kolektivizaci, v následujícím období došlo ke zpochybnění stalinismu a nástupu nových myšlenkových směrů, jež se vyznačovaly pokusy o ekonomickou reformu a nárůst expertního vědění v řízení socialistických společností.

Bezprostřední roky po válce se v historiografii označují jako období tzv. poválečné rekonstrukce. Starší historiografie se zaměřovala na tuto etapu především perspektivou vzniku studenovělečného konfliktu a dějin mezinárodních vztahů.¹⁵ Později se výzkum zabýval sledováním evropských integračních snah nebo americkým zapojením do poválečné obnovy.¹⁶ V posledních letech ale začala být poválečná rekonstrukce vnímána jako delší proces, který formoval Evropu v různých společenských, politických i hospodářských sférách. Zmíněný typ historiografie se snažil ukazovat společné vývojové aspekty a zkoumat sociální a hospodářské podmínky poválečné obnovy. Zároveň takový výzkum poukazoval na provázanost poválečného období s válečnými léty, například v oblasti plánování, které vycházelo často ze zkušeností válečného hospodářství.¹⁷ I má badatelská perspektiva vychází z tohoto výzkumného zaměření, které zdůrazňuje, že většina států po druhé světové válce čelila podobným výzvám, ať už se jednalo o přechod z válečného do mírového stavu, vypořádání se s válečnou a násilnou zkušeností na individuální i kolektivní úrovni nebo o budování hospodářství a společnosti na nových základech. Tento typ historiografie se navíc snaží zachytit poválečné dějiny v rámci

15) Michael Hogan: *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe*. Cambridge 1987; Alan Milward: *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Routledge 1987. Literatura zabývající se dějinami studené války je rozsáhlá a rozděluje se do několika skupin. Viz Martin McCauley: *Origins of the Cold War 1941–1949*. Routledge 2009, s. 1–29. Dále také Mark Mazower: *Reconstruction. The Historiographical Issues, Past and Present* 210, č. 6 (2011), s. 17–19.

16) M. Mazower: *Reconstruction*, s. 17–19.

17) M. Mazower: *Reconstruction*, s. 22.

vzájemné propojenosti mezi Východem a Západem.¹⁸ Ostatně péče o zdraví jedince představovala významný společný zájem poválečných států, který byl chápán jako důležitá součást nové společenské smlouvy.¹⁹

Jednou z charakteristik poválečné rekonstrukce byl také nárůst přítomnosti expertů v různých sférách lidské činnosti a jejich vlivu na řízení společnosti a státu.²⁰ Americký politolog a antropolog James C. Scott ve své knize *Seeing like a state* o sociálně-inženýrských projektech 20. století poukazoval na to, že většina těchto projektů vycházela z konceptu „vrcholné modernity“, specifického typu evropského modernizačního procesu, jenž kulminoval v poválečných dekádách a který byl typický silnou vírou v roli vědeckého a technického pokroku a spoléháním se na vědce, inženýry, byrokraty a intelektuály, pokusy ovládnout přírodu (a i lidskou podstatu) za účelem naplnění potřeb průmyslové společnosti.²¹ Historik Ulrich Herbert, který se zabýval možnostmi využití tohoto konceptu pro výzkum dějin Evropy, tvrdí, že lze vrcholnou modernitu chápat jako „společnou platformu“ pro srovnání různých národních dějin evropských zemí v dlouhodobějším měřítku. Základní kontury této modernity se utvářely již na přelomu devatenáctého a dvacátého století, přičemž její vrcholné období představovaly dekády po druhé světové válce. V tomto pojetí představuje

18) Karen Hagemann – Konrad Jarausch – Tobias Hof: Introduction: Burdens and Beginnings: Rebuilding East and West Germany after Nazism, *Central European History* 53, č. 2 (2020), s. 289.

19) Volker Hess: Gesundheit als Politik: Taming the European Leviathan. Skizze eines Forschungsvorhabens, in: *Was ist Gesundheit? Interdisziplinäre Perspektiven aus Medizin, Geschichte und Kultur*, ed. Philip van der Eijk, Detlev Ganten, Roman Marek, Berlin/Boston 2021, s. 353–362.

20) Viz koncept „zvědečtění sociála“ Lutz Raphael: Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, *Geschichte und Gesellschaft*, č. 22 (1996), s. 165–193. Dále také Kerstin Brückweh – Dirk Schimann – Richard F. Wetzell – Benjamin Ziemann (ed.): *Engineering Society. The Role of the Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880–1980*, London 2012.

21) J. C. Scott: *Seeing like a State*, s. 4–5.

teorie modernizace spíše „experiment s otevřeným koncem“ než normativní kategorii.²²

Zároveň hrály při budování poválečných společností důležitou roli tzv. psy-vědy (obory zabývající se duševním zdravím a lidským chováním – psychiatrie, psychologie apod.), které se aktivně podílely na formování lidské subjektivity, a to ať už ve škole, na pracovišti, nebo v rodině.²³ Tento badatelský směr navazuje především na práce Michela Foucaulta, který se zabýval historicky podmíněnými způsoby, jimiž „jsou v naší kultuře lidské bytosti přetvářeny v subjekt“.²⁴ Z této perspektivy není subjektivita vnímána jako pevná, předem daná entita, ale spíše jako průsečík různých expertních, společenských a kulturních souvislostí a mocenských vztahů. Stejně tak moc neznamenala pouze schopnost fyzicky ničit věci nebo ovládat lidi (což Foucault označoval jako „kapacity“), ale chápal ji jako dynamický a vztahový fenomén, který nelze oddělit od vědění.²⁵ Je rovněž zásadní rozlišovat mezi mocí a násilím. Filozofka a politická myslitelka Hannah Arendt ve své slavné eseji popsala násilí jako protiklad moci. Moc vnímala jako nedílnou součást politického společenství, ze kterého vychází a jež odpovídá „lidské schopnosti nejen jednat, ale jednat v souladu“, zatímco násilí se od moci odlišovalo „instrumentální povahou“ a využíváním jakýchkoliv prostředků.²⁶

Sociolog Nikolas Rose, který ve svém bádání vycházel z Foucaulta, ukazuje, jak psy-vědy aktivně přispěly k utváření „liberální subjektivity“ člověka v poválečné Británii. Podle něj umožnily odborné znalosti psychiatrů a psychologů, aby se lidé přetvářeli

22) Ulrich Herbert: *Evropa v době vrcholné modernity: úvahy k teorii 20. století*, *Střed*, č. 2 (2010), s. 106.

23) Michel Foucault – Luther H. Martin – Huck Gutman: *Technologies of Self: A Seminar with Michel Foucault*, Massachusetts 1988; Nikolas Rose: *Engineering the Human Soul: Analyzing Psychological Expertise*, *Science in Context*, č. 5 (1992), s. 351–399; Frank Huisman – Harry Oosterhuis (ed.): *Health and Citizenship: Political Cultures of Health in Modern Europe*, London 2014.

24) Michel Foucault: *Myslení vnějšku*, Praha 1996, s. 195.

25) Michel Foucault. *Subjekt a moc*, in: *Michel Foucault. Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*, ed. Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow, Praha 2010, s. 324.

26) Hannah Arendt: *O násilí*, Praha 1995, s. 34.

v jedince, jež se pak mohli stát základem liberálního řádu.²⁷ Expertní vědění v Rosově práci nepředstavovalo nástroj k ovládnání, ale spíše se zde zdůrazňovaly jeho produktivní dopady na utváření lidské subjektivity. „Psychologizace“ člověka tak byla jednou z podmínek úspěšného ustavování se liberálně demokratického řízení společnosti. V návaznosti na tento výzkum se začaly některé studie věnovat vlivu psy-věd na formování „socialistické“ subjektivity, jež by odpovídala formám způsobu vládnutí ve státně socialistických režimech.²⁸ Sociální a kulturní dějiny psy-věd v komunistických diktaturách představují dnes již široké badatelské pole, které se zvláště v posledních desetiletích rozrostlo o nové práce. Společným východiskem těchto prací je zkoumání psy-věd ve vztahu k politickým, sociálním a kulturním souvislostem. Nejedná se tak o dějiny jednoho vědního oboru za zdmi klinik a nemocnic, ale spíše o pokus analyzovat fungování státně socialistických režimů prostřednictvím působení psy-věd v různých sférách tehdejší společnosti.²⁹

27) Nikolas Rose: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, 2nd edition, Michigan 1999, s. vii.

28) Srov. Greg Eghigian – Christine Luenberger (ed.): *The Self as Project: Politics and the Human Sciences in the Twentieth Century*, *Osiris* 22 (2007); Jochen Hellbeck: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*, Cambridge 2009; Jan Arend – Jens Elberfeld: *Psychologien der Menschenführung: Gouvernementalität und Therapeutisierung in Ost- und West (1960er–1980er Jahre)*, *Geschichte und Gesellschaft* 48, č. 2 (2022), s. 177–196.

29) Výběrově Dan Healey: *Bolshevik Sexual Forensics: Diagnosing Disorder in the Clinic and Courtroom, 1917–1939*, DeKalb 2009; Sarah Marks – Mat Savelli: *Psychiatry in Communist Europe*, London 2015; Matt Savelli: *Peace and Happiness Await Us. Psychotherapy in Yugoslavia, 1945–1985*, *History of the Human Sciences* 31, č. 4 (2018), s. 38–57; Sarah Marks: *Suggestion, Persuasion and Work: Psychotherapy in Communist Europe*, *European Journal of Psychotherapy and Counselling* 20, č. 1 (2018), s. 10–24; Ana Antić: *Non-Aligned Psychiatry in the Cold War. Revolution, Emancipation and Re-Imagining the Human Psyche*, London 2021; Verena Lehmbruck: *Paying Attention to Each Other. An Essay on the Transnational Intersections of Industrial Economy, Subjectivity, and Governance in East Germany's Social-Psychological Training*, *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 59 (2023), s. 283–300; Claire Shaw – Anna Toropova: *Technologies of Mind and Body in the Soviet Union and the Eastern Bloc*, London 2023. Dále také Alexa Geisthövel – Marcel Streng: *All you can treat. Therapeutisierungsprozesse im 20. Jahrhundert*, *Historische Anthropologie* 27, č. 2 (2019), s. 296–309.

Oproti zahraniční literatuře, ve které sociální a kulturní dějiny psychiatrie patří k zavedeným disciplínám s různými tématy a metodologickými přístupy,³⁰ byly v českém prostředí po dlouhou dobu dějiny psychiatrie a příbuzných oborů vnímány buď jako lékařská psaná historie velkých jmen oboru, nebo představovaly pouze okrajovou záležitost zájmu historiků.³¹ V rámci dějin komunistického Československa navíc vznikly v nedávné době nové studie, které se výzkumu psychiatrie z různých pohledů dotýkají. Jedná se především o práce badatelek a badatelů zaměřující se na téma genderu a sexuality.³² Zmínit je nutné také studii Adély Gjuričové

30) K historiografii dějin psychiatrie více viz Volker Hess – Benoit Majerus: Writing the history of psychiatry in the 20th century, *History of Psychiatry* 22, č. 2 (2011), s. 139–145; Eric Engstrom: Cultural and social history of psychiatry, *Current Opinion in Psychiatry* 21 (2008), s. 585–592. Přehledové práce k dějinám psychiatrie Andrew Scull: *Madness in Civilization: A Cultural History of Insanity, from the Bible to Freud, and from the Madhouse to Modern Medicine*, Princeton 2015; Edward Shorter: *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, Chichester 1998. K dějinám psychiatrie Německa ve 20. století Cornelia Brink: *Grenzen der Anstalt. Psychiatrie und Gesellschaft in Deutschland 1860–1980*, Göttingen 2010; Christine Wolters – Christof Beyer – Brigitte Lohff (ed.): *Abweichung und Normalität. Psychiatrie in Deutschland vom Kaiserreich bis zur Deutschen Einheit*, Bielefeld 2013; Bernard Strauss – Rainer Erichs – Susanne Guski-Leinwand – Ekkehardt Kumbier (ed.): *Seelenarbeit im Sozialismus. Psychologie, Psychiatrie und Psychotherapie in der DDR*, Verlag 2022. K britským dějinám psychiatrie výběrově Kathleen Jones: *Asylums and After: A Revised History of the Mental Health Services: From the Early 18th Century to the 1990s*, Oxford 1993; Rhodri Hayward: *The Transformation of the Psyche in British Primary Care, 1870–1970*, London 2014.

31) Eugen Vencovský: Čtení o psychiatrii, Praha 1983; Eugen Vencovský: *Sto let české psychiatrické kliniky: 1886–1986*, Praha 1987; Eugen Vencovský – Jaroslav Slípka: *Psychiatrie dávných věků: od Hippokrata k Pinelovi*, Praha 1996; Srov. Daniela Tinková: Dějiny, šílenství, psychiatrie: K otázce „šílenství“, proměn lidské psychiky a psychiatrie jako předmětu kritické historické reflexe, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2 (2023), s. 11–39.

32) Výběrově Radka Dudová: Regulation of Abortion as State-Socialist Governmentality: The Case of Czechoslovakia, *Politics and Gender* 8, č. 1 (2012), s. 123–144; Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová (ed.): *Vylastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015; Barbara Havelková: *Gender Equality in Law: Uncovering the Legacies of Czech State Socialism*, Oxford 2017; Kateřina Lišková: *Sexual liberation, socialist style: Communist Czechoslovakia and the science of desire, 1945–1989*, Cambridge 2018; Jan Seidl: Homosexuálové v Československu v letech 1945–1989, in: „Nechtění“

o dějinách psychoterapie v Československu po roce 1968, ve které poukazovala na důležitost studia podmínek fungování psy-věd, stejně jako na jejich vztahy s politickou mocí.³³ K problematice expertního vědění v komunistickém Československu v poslední době vzniklo také několik významných prací.³⁴ Důležitým příspěvkem je publikace *Řídit socialismus jako firmu* od historiků Vítězslava Sommera, Matěje Spurného a Jaromíra Mrňky, která analyzuje technokratické vládnutí v Československu v letech 1956 až 1989.³⁵ Autoři poukazovali na některé styčné plochy mezi liberálně demokratickými státy a komunistickými diktaturami, jež v poválečné Evropě vycházely z víry v řízení a organizaci společnosti a státu na základě expertního vědění. Podle nich tak země v Evropě sdílely

spoluobčané: Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945–1989, Jaroslav Pažout – Kateřina Portmann, Praha 2018, s. 154–164; Věra Sokolová: *Queer Encounters with Communist Power: Non-Heterosexual Lives and the State in Czechoslovakia, 1948–1989*, Praha 2021. K zahraničnímu výzkumu o československé sexuologii viz Kate Davison: *Cold War Pavlov, History of the Human Sciences* 34, č. 1 (2021), s. 89–119.

33) Adéla Gjuríčová: Proměna socialistického člověka v liberální individuum? Psychoterapie v Československu po roce 1968, in: *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, ed. Michal Kopeček, Praha 2019, s. 186.

34) Dějiny vědy a techniky v období socialismu patří mezi zavedené badatelské směry. V poslední dekádě vznikly také nové práce, které zkoumaly roli expertů a expertního vědění v řízení státního socialismu a poukazovaly na technokratický rozměr československé komunistické diktatury. Viz Matěj Spurný, Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer, Jiří Janáč: *Technokratischer Sozialismus in der Tschechoslowakei, Bohemia Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 57 (2017), s. 12–24. Dále také jednotlivé studie, např. Matěj Spurný: *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016; Vítězslav Sommer: *Towards the Expert Governance: Social Scientific Expertise and the Socialist State in Czechoslovakia 1950s–1980s, Serendipities: Journal for the Sociology and History of the Social Sciences* 2, č. 1 (2016), s. 138–157; Doubravka Olšáková – Jiří Janáč. *Kult jednoty. Stalinský plán na přetvoření přírody v Československu, 1948–1968*, Praha 2018.

35) Vítězslav Sommer – Matěj Spurný – Jaromír Mrňka: *Řídit socialismus jako firmu: Proměny technokratického vládnutí v Československu, 1956–1989*, Praha 2019. Kolektivní monografie *Architekti dlouhé změny* se zase zaměřovala na expertní formy vládnutí v Československu od osmdesátých let do poloviny devadesátých let s důrazem na kontinuitu vědění a praktik v období transformace. Michal Kopeček (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*, Praha 2019.

představu o „státem koordinovaném racionálním systému vládnutí“, který vycházel z reakce na velkou hospodářskou krizi a druhou světovou válkou.³⁶

V nedávné době historici a historičky obrátili svou pozornost také na kolektivní násilí a jeho vliv na formování poválečného řádu.³⁷ Individuální násilné chování v každodenním životě však zůstává spíše stranou historického zájmu, přestože může poukázat na problematické stránky přechodu z válečného do mírového stavu i vypořádávání se s válečnou zkušeností v rodině a komunitě.³⁸ Jak dokazují poslední studie, psychiatrie a psychologie hrála v procesu vyrovnávání se s minulostí důležitou roli. Například historička Svenja Goltermann se ve svém výzkumu věnovala reflexi válečné zkušenosti německých veteránů z druhé světové války a aktivní roli psychiatrie v utváření kolektivní paměti německé společnosti.³⁹ Jednou z dalších oblastí, kde se psy- vědy dostávaly do přímého kontaktu s mocí státního aparátu a dalšími experty (právníky, kriminology apod.), byla kriminalita. Již od poloviny 19. století začínala psychiatrie čím dál více zasahovat do rozhodování trestněprávních aparátů a podílela se tak na proměně vnímání násilného trestného činu, který přestal být chápán jako morální

36) V. Sommer – M. Spurný – J. Mrňka: *Řídit socialismus jako firmu*, s. 22.

37) Norman M. Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge 2002; Keith Lowe: *Savage Continent: Europe in the Aftermath of the World War II*, London 2013; Jaromír Mrňka: *Limity lidskosti. Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946*, Praha 2019; Ota Konrád – Boris Barth – Jaromír Mrňka: *Collective Identities and Post-War Violence in Europe, 1944–1948: Reshaping the Nation*, London 2021.

38) Srov. Claudia Wilson – Gill Hague: *The Silenced Pain: Domestic Violence 1945–1970*, Bristol 1996; Shani d’Cruze – Ivor Crewe: *Everyday Violence in Britain, 1850–1950: Gender and Class*, London 2000; Clive Emsley: *Soldier, Sailor, Beggarman, Thief: Crime and the British Armed Services since 1914*, Oxford 2014; Jennifer Crane: *Child Protection in England, 1960–2000. Expertise, Experience, and Emotion*, London 2018; Jane Freeland: *Feminist Transformations and Domestic Violence Activism in Divided Berlin, 1968–2002*, London 2022.

39) Svenja Goltermann: *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg*, München 2011; Svenja Goltermann: *Gewalt und Trauma: zur Verwandlung psychiatrischen Wissens in Ost- und Westdeutschland seit dem Zweiten Weltkrieg*, in: *Abweichung und Normalität: Psychiatrie in Deutschland vom Kaiserreich bis zur Deutschen Einheit*, Christine Wolters – Christof Beyer – Brigitte Lohff, Bielefeld 2013.

prohřešek jedince, ale spíše jako výsledek „abnormálních rysů“ osobnosti pachatele, odchylky od normy chování, která mohla být vědecky popsána, zkoumána a do jisté míry i léčena.⁴⁰ Úkolem psychiatrů a psychologů navíc nebyla jen znalecká činnost, ale i prevence kriminality nebo výzkum vzniku kriminálního chování. Velká část historických publikací se zaměřovala především na vznik forenzní psychiatrie v 19. století.⁴¹ Z novějších prací, jež by se soustředily na vztah psy-věd, kriminality a subjektivity, je možné zmínit především texty historika Grega Eghigiana, který zkoumal vliv forenzní psychiatrie a psychologie na utváření představ o „deviantním“ a „asociálním“ kriminálním chování v Německé demokratické republice.⁴² K dějinám sexuálních trestných činů a jejich posuzování ze strany odborníků na duševní zdraví vznikly v poslední době nové práce, které se zabývaly poválečným obdobím, ať už v Británii,⁴³ Polsku⁴⁴ nebo Německu.⁴⁵ Výzkumu československé sexuologie a příbuzných oborů se dlouhodobě věnuje Kateřina Lišková, která také spolu s Lucií Moravanskou

40) Joel Peter Eigen – Gregory Andoll: From mad-doctor to forensic witness: the evolution of early English court psychiatry, *Journal of Law and Psychiatry* 9 (1986), s. 159–169.

41) Thomas Maeder: *Crime and Madness: The Origins and Evolution of the Insanity Defense*, New York 1985; Joel Peter Eigen: Mad-doctors in the dock: Forensic psychiatry's early claims to expert knowledge, *Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia* 13 (1991), s. 445–462; Ruth Harris: *Murders and Madness. Medicine, Law, and Society in the fin de Siècle*, Oxford 1991; Frank Freeman: The origin of the medical expert witness: the insanity of Edward Oxford, *Journal of Legal Medicine* 22 (2001), s. 349–373.

42) Greg Eghigian: The Psychologization of the Socialist Self: East German Forensic Psychology and its Deviants, 1945–1975, *German History* 22 (2004), s. 181–204; Greg Eghigian: *The Corrigible and the Incurable: Science, Medicine, and the Convict in Twentieth-Century Germany*, Michigan 2015; Alexa Geisthövel: Die Reform der «Psychopathie»: forensisch-psychiatrische Begutachtung im geteilten Berlin, 1960–1980. *Gesnerus* 77, 2 (2020), s. 244–278.

43) Janet Weston: *Medicine, the Penal System and Sexual Crimes in England 1919–1960s. Diagnosing Deviance*, London 2017.

44) Agnieszka Kościańska: *Gender, Pleasure, and Violence: The Construction of Expert Knowledge of Sexuality in Poland*, Indiana 2021.

45) Kerstin Brückweh: *Mordlust. Serienmorde, Gewalt und Emotionen im 20. Jahrhundert*, Frankfurt 2009; Jane Freeland: Morals on Trial: State-Making and Domestic Violence in the East German Courtroom, *Perspectives on Europe* 44, č. 1 (2014), s. 55–60.